

**РОЗВИТОК МУЗИЧНОЇ ОСВІТИ І ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ
В УКРАЇНІ У ХІХ СТ.**

**THE DEVELOPMENT OF MUSIC EDUCATION AND
PEDAGOGICAL THOUGHT IN UKRAINE IN THE XIXTH CENTURY**

Резюме. У статті актуалізується проблема розвитку музичної освіти і педагогічної думки в Україні у ХІХ ст. На основі історико-педагогічного аналізу розкриваються особливості становлення системи освіти в умовах суспільно-політичних та соціально-культурних змін які відбувалися протягом століття. Проаналізовано особливості організації спеціальних музичних закладів, які відіграли важливу роль у посиленні національної спрямованості вітчизняної музичної освіти.

Ключові слова. Педагоги-музиканти, музична освіта, педагогічний досвід, педагогічна думка, музичне мистецтво.

Резюме. В статье актуализируется проблема развития музыкального образования и педагогической мысли в Украине в XIX ст. На основе историко-педагогического анализа раскрываются особенности становления системы образования в условиях общественно-политических и социально-культурных изменений, которые происходили в течение века. Проанализированы особенности организации специальных музыкальных заведений, которые сыграли важную роль в усилении национальной направленности отечественного музыкального образования.

Ключевые слова. Педагоги-музыканты, музыкальное образование, педагогический опыт, педагогическая мысль, музыкальное искусство.

Author (Yu. Grichenko).

Summary. The article is devoted to the problems in the development of music education and pedagogical thought in Ukraine in the 19th century. On the basis of the historico-pedagogical analysis we reviewed the peculiarities of the establishment of the educational system under socio-political and sociocultural

changes throughout the century. We analysed the organization peculiarities of specific music institutions that were instrumental in the strengthening of national orientation in ukrainian music education.

Key words. Music teachers, music education, educational experience, pedagogical thought, music art.

Постановка проблеми. Соціально-економічні та культурні перетворення що відбуваються на сучасному етапі розбудови держави зумовлюють радикальне оновлення українського суспільства, його духовне відродження, звернення до національних традицій, вивчення досвіду попередніх поколінь у вихованні підростаючого покоління з урахуванням найкращих здобутків української педагогіки та їх творчим використанням у практичній і науковій діяльності.

В контексті стратегічних завдань сучасної системи освіти, окреслених у державній національній програмі "Освіта" ("Україна XXI століття") визначальним напрямом є створення умов для формування освіченої творчої особистості, її саморозвитку й самовдосконалення, самореалізації природних задатків і можливостей, що забезпечать її всебічний розвиток під час навчання у вищому мистецькому навчальному закладі та адаптацію до умов реальної музично-педагогічної діяльності.

Вирішенню зазначених завдань у галузі мистецької освіти сприятиме відродження і впровадження прогресивних ідей, накопичених у музичній педагогічній практиці видатних українських педагогів-музикантів, вивчення їх професійного досвіду, що забезпечить формування нової генерації духовно багатой і високоосвіченої творчої молоді і стане основою для подальшого розвитку вітчизняної музичної освіти.

Аналіз історико-педагогічних, науково-методичних та мистецтвознавчих джерел свідчить, що вивченням історико-педагогічних аспектів проблеми становлення загальної музичної освіти та розвитку культуротворчих процесів, що відбувались в Україні у XIX ст. займалося багато дослідників. Зокрема розвитку української культури досліджуваного

періоду приділяли значну увагу Д. Антонович, В. Винниченко, М. Грушевський, І. Крип'якевич, І. Огієнко, О. Субтельний, М. Семчишин та інші. Автори наукових праць з історії розвитку національної освіти Л. Вовк, С. Горбенко, О. Дубасенюк, М. Заволока, М. Загайкевич, Н. Калениченко, О. Лавріненко, В. Майборода, О. Михайличенко, С. Сірополко, М. Ярмаченко висвітлювали важливі аспекти процесу становлення музично-естетичного виховання в Україні. До історії розвитку музичної освіти в Україні звертались у своїх працях Б. Гнидь, В. Іванов, А. Козицький, О. Слепцова, М. Ярова та інші. Однак проведений аналіз численних матеріалів показав, що на сьогодні відсутнє цілісне історико-педагогічне дослідження багатьох аспектів теорії і практики музичної освіти в Україні. Стан сучасної музично-педагогічної практики переконує в необхідності ретельного вивчення особливостей національної музичної спадщини, досвіду професійної підготовки фахівців з музичного мистецтва, що сприятиме підвищенню рівня професійної підготовки майбутніх педагогів-музикантів у навчальних закладах України.

Мета статті – на основі історико-педагогічного аналізу розкрити особливості розвитку музичної освіти і педагогічної думки в Україні у ХІХ ст.

Завдання. Визначити суспільно-політичні та соціально-культурні чинники, що сприяли розвитку музичної освіти і педагогічної думки в Україні у ХІХ ст. З'ясувати особливості організації загальної і спеціальної музичної освіти в Україні у досліджуваній період.

Виклад основного матеріалу. На початку ХІХ ст. у Російській імперії формувалася державна система освіти. Україна входила до складу Російської імперії, що зумовило єдиний підхід до організації освіти. Початкові школи представляли парафіяльні (однокласні) школи при церквах та повітові (двокласні) училища. Середня освіта надавалась гімназіями та приватними пансіонами для дворянських дітей. Колегіуми і ліцеї представляли середні школи з розширеною програмою. В Україні також існувала велика кількість

спеціальних середніх шкіл: духовні семінарії та кадетські корпуси. Вищими закладами освіти на початку XIX ст. були університети.

Становлення музичної освіти в Україні в першій половині XIX ст. відбувалося у взаємозв'язку народної, духовної та світської музичних культур, на їх освітницькому впливі на всі соціальні верстви населення. Разом з тим формувалися дві самостійні загальноосвітні системи – духовна (яка спиралась на усталений професіоналізм в музиці та освіті) та світська (яка перебувала на стадії свого становлення). За способом фінансування світська освіта поділялась на субсидовану державою (гімназії, ліцеї, університети), меценатами (місцеві школи, Інститути шляхетних дівчат) та приватну (приватні пансіони, домашнє навчання). Епоха Просвітництва, змінивши період релігійної Реформації, сприяла активізації розвитку світської освіти.

У 1802 році було створено Міністерство народної освіти, яке прийняло ряд заходів з організації єдиної системи народної освіти для всієї Російської імперії. В 1803 році були затверджені «Правила народної освіти», а в 1804 році – статuti навчальних закладів. У 1828 році впроваджується новий шкільний статут, за яким було відділено початкову школу від середньої і вищої та узаконено становість і релігійність освіти [13, с.46].

На початку XIX ст. згідно з постановами, що регламентували систему освіти в Російській імперії, територія держави поділялася на учбові округи, діяльність яких контролювалася університетами.

Представники української інтелігенції вважали, що саме університети мають зайняти принципові позиції стосовно формування національної освіти в українських землях. Вони стали джерелом прогресивних ідей, забезпечували освітній та культурний розвиток краю, визначали характер освітянських процесів підлеглого округу та шляхи поширення освіти. Слід також зазначити, що в усіх університетах викладався спів та гра на музичних інструментах.

Найбільші міста України – Київ, Харків, Одеса, Львів мали свої музичні традиції. У першій половині XIX століття їх культура розвивалась не так інтенсивно, як у наступні 60- 70-ті роки, проте саме тут зароджувались і дали перші паростки демократичне мистецтво, література, наука.

Центрами наукової думки, підготовки вчених, учителів для середніх шкіл та інших фахівців були Харківський (1804 р.), Київський (1834 р.) і Новоросійський (1865 р.) в Одесі університети, Ніжинський історико-філологічний інститут (1875 р.), на західноукраїнських землях – Львівський (1817 р.) і Чернівецький (1875 р.) університети.

Серед перших університетів на території України, що входила до складу Російської імперії, був Харківський університет, заснований ще у 1805 році. Він вважався одним із центрів світського хорового виконавства. Викладачами музики тут працювали І. Вітковський, І. Лозинський, Я. Зенкевич, В. Андреев та ін. Студентський хор приймав активну участь у концертах, які влаштовувались як в університеті, так і за його межами. Про досить високий рівень хору свідчить його репертуар, до якого входили хорові твори І. Вітковського, О. Шумана, ораторії Й. Гайдна та багато ін.

З 1854 р. до навчальної програми університету був введений «Церковний спів», але обов'язковим він був тільки для слухачів історико-філологічного факультету. На заняттях з цього предмета студенти засвоювали основи православного богослужіння й ґрунтовно вивчали духовну хорову музику, яка розвивали естетичний смак та моральний світогляд.

Центром просвітництва в першій половині XIX ст. стає Київський університет Св. Володимира, відкритий у 1834 році. Перший ректор університету М. Максимович започаткував інтерес до народнопісенної творчості. Його перші дві збірки під назвою «Малороссийские песни» (1827 р.) та «Украинские народные песни» (1834р.) були видані у Москві, а наступна «Сборник украинских песен» (ч.І) у 1849 році була надрукована у Києві. Студенти університету приймали активну участь в етнографічних

експедиціях, збирали, записували й пропагували народнопісенну творчість. Для багатьох з них український фольклор став основою осягнення історико-культурних традицій України і сприяв формуванню національної самосвідомості [10, с.20].

У 50-х роках XIX ст. студенти університету організували аматорський драматичний гурток, де ставили класичні українські та російські твори. З діяльністю цього гуртка пов'язані перші артистичні кроки М. Лисенка.

Університетський хор складали як студенти так і педагоги. Його чисельність межувала в різні періоди від 50 до 80 осіб. Основою були випускники гімназій та семінарій, які вже мали певну музичну підготовку. Навчаючись в університеті з 1860 року, М. Лисенко приймав активну участь в діяльності хору і став його керівником. Він приклав багато зусиль для розширення репертуару, включаючи твори західноєвропейських, російських та українських композиторів. Особливо приваблювали слухачів концертні виступи колективу, де успішно виконувались фольклорні твори, українські народні пісні в обробці українських композиторів, в тому числі М. Лисенка.

З 1865 року в Східній Україні починає діяти ще один університет – Одеський, заснований на базі Рішельєвського ліцею (1817 р.). Він став освітнім і культурним центром на Півдні України.

Отже, університети певною мірою сприяли розвитку хорового мистецтва. Здобувши досить ґрунтовні вокально-хорові навички в середніх закладах освіти, студенти університетів вдосконалювались в університетських хорових колективах, які нерідко очолювали видатні українські композитори-педагоги.

Кращі традиції університетів у загально-гуманітарній освіті, ефективним чинником якої виступало музичне виховання, продовжували гімназії, пансіони при них, ліцеї, Інститути шляхетних дівчат, кадетські корпуси, шляхетні пансіони. В цих закладах музика не входила до обов'язкових предметів навчальної програми, але було передбачено організацію навчання музики для всіх бажаючих (оволодіння грою на

музичних інструментах, навчання сольному та хоровому співу, участь у постановці, музичних спектаклів).

У досліджуваний історичний період Україна не мала національної системи освіти, яка б забезпечувала поступове культурне зростання нації. Просвітницька та музично-педагогічна діяльність композиторів створювала певні умови для зростання та розвитку цього процесу. За відсутності можливості професійної музичної підготовки в Україні співаки, композитори і музиканти одержували професійну музичну освіту за її межами. Таким чином, отримуючи освіту за кордоном, вони привносили різні риси національних музичних шкіл у розвиток українського музичного мистецтва [3, с.114].

Офіційне ставлення МНО до предметів мистецького циклу, яке сформувалось у першій половині XIX століття, суттєво не змінювалося впродовж цього періоду. Відсутність у Міністерських освітніх документах єдиних вимог та чіткої регламентації щодо змісту мистецьких дисциплін давала певну можливість коригувати та доповнювати його на місцях і, таким чином, зумовлювала деяку автономність програм у межах кожного з учбових округів і відповідно навчальних закладів. Цей факт значно впливав на діяльність викладачів музичних дисциплін, адже від їх професійного рівня, компетентності і педагогічної майстерності залежав рівень навчально-виховного процесу.

Значні досягнення в галузі вітчизняної культури і освіти у першій половині XIX ст. сприяли подальшому розвитку системи музичної освіти та створили умови для її професійного піднесення.

Друга половина XIX – складний історичний період, насичений важливими суспільними подіями, позначений докорінними змінами в соціально-економічному та суспільно-політичному житті країни, що суттєво вплинуло на розвиток науки, культури та мистецтва українського народу.

Новим етапом в історії розбудови країни було підписання Олександром II у 1861 році Маніфесту та «Загального положення про селян, звільнених від

кріпосної залежності». Згідно з указом , селянам надавалась особиста свобода та можливість викупати поміщицькі землі.

У другій половині XIX ст. завершився процес формування української буржуазної нації, яка все відвертіше заявляла про право на існування власної мови, культури, на вирішення проблеми державності. Ключовою ідеєю вітчизняної педагогічної думки і просвітницької діяльності другої половини XIX ст. була ідея народності освіти і виховання, спрямована на боротьбу українських педагогів-просвітителів на поліпшення організації навчального процесу, перегляду навчальних програм, методів навчання та виховання, видання книжок українською мовою та інше [9, с.78].

Переслідування з боку уряду української мови та культури згубно відбивалося на розвитку освіти, літератури та мистецтва. У 1863 році міністром внутрішніх справ Петром Валуєвим був виданий таємний циркуляр про заборону публікацій українською мовою, особливо педагогічних. Згідно з Ємським актом з 1876 року заборонявся ввіз у межі імперії без окремого на те дозволу Головного управління будь-яких книг і брошур, що видавалися за кордоном українською мовою, не дозволялися різні сценічні вистави та читання, а також друкування текстів до нот цією мовою [7, с.5].

Усупереч перепонам, які чинив царський уряд, українська культура продовжувала активно розвиватись. Після заборони 1876 року українці, яким була заборонена одверта громадська діяльність і майже унеможливлена праця літературна, тепер звернули увагу на дослідження наукові, на вивчення української історії, мови, етнографії, щоб довести науковим способом культурно-історичну самостійність українського народу і його право на вільний національний розвиток. Але ця праця мала проводитись російською мовою, пристосовуючись до суворої цензури і вестись головне в межах російських наукових товариств і видавництв [11, с.32].

У педагогічних колах цього періоду розвивалися прогресивні гуманістичні та демократичні ідеї, вчені прагнули обґрунтувати необхідність

виховання підростаючого покоління на народних традиціях, розглядати процес формування особистості незалежно від її станового положення [9, с.76]. К.Д. Ушинський вивчаючи досвід різних європейських виховних систем прийшов до висновку, що незважаючи на їх схожість, у кожної є своя особлива система виховання, особлива виховна мета і засоби досягнення цієї мети, які створені «характером і історією народною». Однією із ключових ідей О.В. Духновича була ідея народності виховання, важливою ознакою якої вважав мову і систему виховання, що відповідає історичним і національним традиціям народу. Особливим засобом такого виховання має бути народна пісня, що пробуджує і розвиває любов до рідного краю [9, с.99-100].

У другій половині ХІХ ст. перед музикантами постали завдання просвітительські, завдання демократизації музичного мистецтва, широкою його пропаганди, зближення професіонального мистецтва з народним на ґрунті глибокого вивчення народної творчості і залучення широких мас до скарбниць музичної культури. Просвітительські завдання вимагали від усіх передових діячів музичної культури широти, багатогранності й різноманітних форм діяльності – не тільки творчих шукань, але й безпосередньої участі в галузі громадсько-організаційній, у сфері виконавства, в педагогічній справі [3, с.116-117].

Зміст розвитку української культури досліджуваного періоду визначався працею українських митців, громадсько-культурних діячів, науковців, педагогів, які, долаючи імперські обмеження, створювали нові класичні цінності й ставали поруч із митцями світового рівня [3, 56]. Поглиблюється інтерес до вітчизняної музики, театру, активізується концертна діяльність. В містах України проводяться симфонічні і камерні «зібрання», концерти гастролерів – співаків й інструменталістів, ювілейні і тематичні концерти, спектаклі російської опери, напіваматорські хорові концерти різних капел і хорів, керованих здебільшого видатними, кваліфікованими музикантами. Такими, в основному, були канали

розповсюдження професійної музики і народної пісні серед широких мас населення.

З метою відродження української національної культури, створення умов для формування «творчого потенціалу мистецької інтелігенції й студентства», в другій половині XIX ст. в Україні виникають різноманітні літературно-артистичні культурно-освітні та просвітницькі товариства та організації, які об'єднували для спільної діяльності художників, літераторів, музикантів, науковців та аматорів. Діячі товариств намагались продемонструвати громадськості здобутки національної творчості і високу виконавську майстерність акторів, музикантів, художників [6, с.317].

Досягнення національної музичної культури та мистецтва, реформа системи освіти, розширення мережі закладів освіти різних типів, зумовили потребу професіоналізації кадрового складу. Ця проблема була піднята музично-громадськими колами в атмосфері великого суспільного підйому, активізації демократичного руху. Актуальним питанням музичної освіти стало створення професійних навчальних закладів в найбільших містах України – Києві, Харкові, Одесі.

Становлення професійної музичної освіти в Україні розпочалося з діяльності відділень Російського музичного товариства. Основною метою своєї діяльності члени товариства вбачали в створенні музичних навчальних закладів та підвищенні загального культурного рівня в суспільстві. Лише з відкриттям музичної школи у Києві (1868 р.) розпочинається справжня музична освіта в Україні. Відкриті в найбільших культурних центрах України спеціальні музичні заклади дотримувались в навчальному процесі єдиної програми і статуту, вироблених для середніх навчальних закладів Петербурга і Москви. В першому параграфі статуту за 1870 рік відмічалось: «Музичні училища, засновані РМТ, мають на меті виховання виконавців на музичних інструментах, співаків, учителів музики і керуючих (диригентів) хорами» [12, с.3].

Навчальні програми створювались відповідно до віку учнів і передбачали наявність молодшого, середнього і старшого курсів. За рішенням екзаменаційної комісії можна було перевестися на вищий курс незалежно від терміну навчання. Програмою також передбачалося обов'язкове та вільне (екстерни) відвідування занять. Але не всі учні музичних закладів мали на меті стати професійними музикантами. Умовно можна виділити дві гілки музичної освіти – спеціальна та загальна (аматорська). Велика кількість вступаючих до училищ бажали поглибити свої знання в галузі музичного мистецтва або отримати загальну музичну освіту. Засоби та шляхи навчання спеціалістів-музикантів та аматорів загалом нічим не відрізнялись. Більшість викладачів того часу не прагнули відшукати особливі специфічні методи виховання по відношенню до тих учнів, які не готувались до професійної діяльності і займалися музикою як предметом загальноосвітнім [8, с.101].

Слід відзначити, що всі навчальні плани та програми музичних училищ РМТ створював сам педагогічний колектив. В цілому навантаження учнів було досить великим: повний курс середніх загальноосвітніх навчальних закладів поєднаний із спеціальними музичними предметами. Класні заняття займали від 23 до 30 годин на тиждень. Щоб досягти високих результатів в навчанні учні повинні були щодня самостійно займатись декілька годин з обраного предмету [8, с.173].

В кінці XIX ст. значного розвитку досягає приватна ініціатива. Приватні музичні заклади поступово набувають все більшої конкурентоспроможності з музичними училищами РМТ. Серед приватних закладів освіти були класи, школи та курси. Невеликою кількістю слухачів відрізнялися класи, які надавали основні музичні знання і практичні навички. Школи мали певне фахове спрямування, що визначалося відповідною назвою – «Школа фортепіанної гри», «Школа скрипкової гри», «Школа співу». Також різними були курси і, в залежності від змісту дисциплін, поділялись на музичні, музично-драматичні, оперно-драматичні та інші. Якщо в школах

навчалися діти і підлітки, то основну частину навчального контингенту курсів склали студенти та дорослі люди, які хотіли отримати музичну освіту. Існуючі приватні установи певним чином виконували роль підготовчих курсів перед вступом до музичних училищ, але в деяких з них рівень викладання був досить високим і дорівнював училищному.

Висновки. Історико-педагогічний аналіз літературних джерел та архівних документів дозволив визначити суспільно-політичні й соціально-культурні чинники, які вплинули на розвиток музичної освіти і педагогічної думки в Україні у ХІХ ст., зокрема: проведення урядом Російської імперії реформ, що сприяли демократизації суспільства; розробка низки проектів реформи народної освіти; боротьба передової інтелігенції за розвиток національної культури та українську національну школу; виникнення музичних та педагогічних товариств і гуртків, при яких відкривалися недільні, музичні та музично-драматичні школи; розширення мережі загальноосвітніх навчальних закладів і відкриття спеціальних музичних закладів освіти.

Взаємодія спеціальної та загальної музичної освіти сприяла взаємозбагаченню та розширенню музичних знань учнів. Здобувши музичну підготовку в середніх та вищих навчальних закладах, їх випускники продовжували навчання в спеціальних музичних закладах, що забезпечувало систематичність музичної освіти.

Провідні тенденції розвитку музичної освіти, педагогічні погляди передових діячів минулого є джерельною базою в розбудові системи освіти на сучасному етапі. Важливою особливістю досліджуваного періоду було утвердження ідей вітчизняної музичної педагогіки, формування засад національного виховання. В умовах духовного відродження, піднесення національної культури і освіти в сучасній Україні найкращі музично-виховні традиції минулих поколінь є справжнім джерелом у пошуку актуальних шляхів реформування мистецької освіти.

Література.

1. Архимович Л. Музыкальная культура Украины / Л. Архимович, А. Шреер-Ткаченко, Т. Шеффер. – М.: Музгиз, 1961. – 215 с.
2. Березівська Л.Д. Проблеми освіти та виховання в діяльності Київських просвітницьких товариств (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. / Березівська Лариса Дмитрівна. – К., 1998. – 212 с.
3. Виконавські школи вищих учбових закладів України: Тем. зб. наук. праць / [О.І.Малозьомова та ін., гол. ред. І.Д.Безгін]. – К.: МК УРСР; КДК ім.Чайковського, 1990. – 180 с.
4. Грінченко М. Історія української музики / Микола Грінченко. – К.: Спілка, 1922. – 278 с.
5. Історія української музики / АН УРСР. Ін-т мистецтва, фолькл. та етногр. ім. М.Т. Рильського. – К.: Наук. Думка, 1989. – 464 с., с.256].
6. Історія української музики: в 6 т. / [С.Й. Грица, М.П. Загайкевич, А.П. Калениченко та ін.]. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.ІІІ : Кінець ХІХ – початок ХХ ст. – 1990. – 422, [2] с.
7. Історія української музики: в 6 т. / [редкол. Т.П. Булат та ін.]. — К.: Наукова думка, 1989. – Т.ІІ : Друга пол.ХІХ ст. – 1989. – 458, [2] с.
8. Львов М.В. Из истории вокального искусства / Михаил Львович Львов. – М.: Музыка, 1964. – 288 с.
9. Лузан П.Г. Історія педагогіки та освіти в Україні: навч. посіб./ Лузан П.Г., Васюк О.В. – [2-ге вид., доп. і перероб.] – К.: ДАКККІМ, 2010. – 296 с.
10. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. вторая пол. ХІХ в. / отв. ред. А.И. Пискунов; АПН СССР: – М.: Педагогика, 1976. – 600 с.
11. Сахаров И.П. Исследования о русском церковном песнопении // Путь просвещения. – 1849. – февраль. – С.147–196 ; март. – С.263–284.
12. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.
13. Тітов Х. Стара вища освіта в Київській Україні ХІ – поч.. ХІХ в. / Хв. Тітов. – К.: УАН, 1924. – 433, [2] с.

Reference list.

1. Arkhimovich L. Music culture of Ukraine / L. Arkhimovich, A. Shreer-Tkachenko, T. Sheffer. – Moscow: Muzgiz, 1961. – 215 p.
2. Berezivska L.D. Education problems in activities of educational societies in Kiev (the second half of the 19th – the beginning of the 20th centuries): Candidate of Pedagogical Sciences dissertation: 13.00.01. / Berezivska Larisa Dmytrivna. – Kyiv, 1998. – 212 p.
3. Performing schools of higher educational institutions of Ukraine: the Fact. collected scientific articles. papers / [Low and others, editor-in-chief Ben]. - K.: MK USSR; CDC Tchaikovsky, 1990. – 180 p.

4. Grinchenko M. The history of Ukrainian music / Mykola Grinchenko. – Kyiv: Spilka, 1922. – 278 p.
5. The history of Ukrainian music / M. T. Rylskyi Institute of Art, Folklore Studies and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv: Naukova Dumka, 1989. – 464 p.
6. The history of Ukrainian music: 6 volumes / [editorial board S.Y. Grytsa, M.P. Zagaikevych, A.P. Kalenychenko and others]. – Kyiv: Naukova Dumka, 1990. – V.III : The end of the 19th – the beginning of the 20th centuries. – 1990. – 422, [2] p.
7. The history of Ukrainian music: 6 volumes / [editorial board T.P. Bulat and others]. — Kyiv: Naukova Dumka, 1989. – V.II : The second half of the 19th century. – 1989. – 458, [2] p.
8. Lvov M.V. From the history of vocal art / Mikhail Lvovich Lvov. – Moscow: Muzyka, 1964. – 288 p.
9. Luzan P. G. History of pedagogy and education in Ukraine: textbook. manual. / Luzan P.G., Vasyuk A.V. - [2-e Izd., supplementary and Rev.] K.: DAKKKIM, 2010. - 296 p.
10. Essays of school history and pedagogical thought of the people of the USSR. The second half of the 19th century. / Editor-in-chief A.I. Piskunov; USSR Academy of Pedagogical Sciences: – Moscow: Pedagogika, 1976. – 600 p.
11. Sakharov I.P. Research on the russian pious chansonnette // Road to Enlightenment. – 1849. – February. – P. 147–196; March. – P. 263–284.
12. Siropilko S. The history of education in Ukraine / Stepan Siropilko. – Kyiv: Naukova Dumka, 2001. – 912 p.
13. Titov Kh. Higher education in Kievan Ukraine in the 11th – the beginning of the 19th centuries. / Kh. Titov. – Kyiv: NAS, 1924. – 433, [2] p.